

Et udvalg af skudsmålsbøger fra museets samling.

Hvad skudsmålsbøgerne fortæller

af Marianne Sørensen

Skudsmålsbøgerne er på mange måder en fantastisk og interessant kilde. De vidner om en national fortælling om tyende og deres retsstilling og position i det danske samfund. Men samtidig er skudsmålsbøgerne også en kilde til lokalhistorien, og for enkelte personer eller familier kan de bidrage med en unik fortælling om slægtens historie.

Jeg vil her forsøge at skitsere en kort historisk gennemgang af tyendes retsstilling i Danmark, efterfulgt af en vurdering af skudsmålsbøgerne som kilde til lokal- og slægtshistorie med udgangspunkt i Bente Marie Christensdatters skudsmålsbog fra 1837 til 1885.

TYENDES RETSSTILLING

Danske Lov fra 1683 fastsatte ved lov, at var man ugift og uden fast tjeneste, var man at definere som løsgænger, og det var strafbart. Jævnfør Danske Lov var det nemlig ulovligt at være arbejdsløs. Der var to faste lovlige skiftedage om året, 1. juni og 1. december. Det var ifølge loven muligt at opsiges sin tjeneste med mindst otte ugers varsel før skiftedagene. Den lokale sognepræst udstedte så et skudsmål på at man lovligt var fri af tjenesten.

Tyende var juridisk understillet husbonden; de var at betragte som en del af hans husstand. I Danske Lov stod »*Husbond maa refse [revse] sine Børn og Tyende med Kæp, eller Vond [stok], og ej med Vaaben*«. Tyende og sine børn måtte man altså gerne slå, dog med den tilføjelse, at hvis husbonden gik for vidt, kunne han sagsøges. For godsejeren havde denne ret en vid rækkevidde. Han havde ikke kun ret over det tyende, der var ansat i herregårdens hovedbygninger eller avlsgårde. Også fæstebønderne og husmændene var at betragte som en del af godsejerens husstand, der skulle fritstilles, før de lovligt kunne rejse ud. Denne mulighed fik Christen Christensen i 1761, da han rejste fra sin fars hjem, der var tilhørende under Ullerupgård. Lars Pedersen Thoft af Ullerupgård udskrev følgende fripas:

»Lars Pedersen Thoft
paa Ullerupgaard haver paa Begiæring tillat som ieg og herved tillader og Pass
giver Christen Andersen Gades Søn Christen Christensen, at hand maa gaa ud fra hands Farders Huus, at fortiene sit brød, Stænde og Fæste Boe og Byge i Hands Kongel: Maye: Danmarks Rige, naar og hvor hand løster og vil uden min som hands Hosbonds Retention og forhindring i nogen maader.
Ullerupgaard d: 24 Jan 1761
L. Toft«

Landboreformerne og bondefrigørelsen i slutningen af 1700-tallet omfattede ikke tyende og deres tjenesteforhold. Tyendes forhold som lovfæstet i Danske Lov blev stort set fastholdt i de to forordninger af 25. marts 1791. Der kom tilmed nogle stramninger i form af hvilke kontraktbrud, der gav afstraffelse. Det blev også lovfæstet, at tyende var forpligtet til at være lydige mod deres arbejdsgiver; det var strafbart at udeblive, komme for sent eller sløse med arbejdet. Husbonden fik også lovfæstet krav på, at han i skudsmål måtte give vidnesbyrd om tyendes opførsel under tjenesten. Denne ret mistede husbonden først igen i 1867.

Den tyendelov, som kom 10. maj 1854, bliver ofte beskrevet som den lov, der lovfæstede uligheden mellem tyende og arbejdsgiver. Der var visse forbedringer for tyende i denne lov: tjenestetvangen og de faste skiftetider blev ophævet, og husbonden mistede sin ret til at tugte kvinder over 16 år og mænd over 18 år. Men når man har i tankerne, at denne

Christen Christensens fripas fra 1761, underskrevet af Lars Pedersen Toft af Ullerupgaard.

lov kom fem år efter Junigrundloven og enevældens fald, så var loven med til at holde en del af den danske befolkning i underdanigt forhold til deres husbond. Dette ses blandt andet ved at der var hårdere straf, hvis tyende begik kontraktbrud, end hvis det var arbejdsgiverne.

Der kom også andre sanktionsmuligheder, som husbonden kunne bruge mod tyende. Der blev blandt andet fremsat en lang række af lovlige grunde, som kunne bruges til at fyre tyende med kort varsel. Samtidig var ulydighed stadig ulovligt; hvis tyende nægtede at udføre en arbejdsopgave, kunne det give en bøde eller fyring, og det endda selv om det var en anden arbejdsopgave end den, man var ansat til.

Med grundloven af 1915 var det ikke længere husfaderen, som havde stemmeret på vegne af hele husstanden; kvinder og tyende fik også stemmeret. Men som det fremgår af daværende minister for offentlige arbejder Hassing-Jørgensens udtalelse fra den 5. juni

1915, gengivet i *Thisted Socialdemokrat* den 8. juni, så var lige stemmeret til tyende kun et lille skridt på vejen. En vej, som indtil da var banet gennem hård kamp; en kamp, der ifølge Hassing-Jørgensen måtte fortsættes. Han udtalte: »Lige Ret har vi skaffet os; nu gælder Kampen gode Kaar for alle. 5. Juni Grundloven 1915 level!«

Resultatet af denne videre kamp ses blandt andet i Medhjælperloven fra 1921. Her sker der et reelt brud i det traditionelle retsforhold mellem husbond og ansat. Med denne lov mistede arbejdsgiver den sidste rettighed til at afstraffe sine ansatte; heller ikke de umyndige drenge og piger. I 1921 var der ikke længere straf ved kontraktbrud og skudsmålsbøgerne blev afskaffet. Men kampen måtte forsætte de næste mange år, da en del af de grundlæggende principper fra de tidligere tyendelovgivning blev overført til Medhjælperloven. Der var stadig intet loft over arbejdstiden, og der var stadig pligt til at

udføre pålagte opgaver, dog med den undtagelse, at det nu var muligt for tyende at lave en aftale, hvor de kunne blive fritaget for vise typer af arbejde. Det var heller ikke længere strafbart at være ulydig, men arbejdsgiver havde dog stadig ret til at fyre en ansat ved ulydighed.

Men 1921 blev året, hvor skudsmålsbøgerne ikke længere var en lovpligt. I byerne havde man også i mange år brugt af- og tilgangsprotokollerne, hvor en til- eller afrejsende meldte sig hos politiet, som så indførte dem i protokollerne. Dermed var formålet med skudsmålsbøgerne som lovligt rejsepas ikke længere til stede.

BENTHE MARIE CHRISTENDATTERS SKUDSMÅLSBOG

Den type skudsmål, der konkret var udformet som en bog, blev først indført ved en forordning af 1. januar 1833. Her blev det pålagt tyende at have en skudsmålsbog og ikke løse ark, som var tilladt tidligere. Med løse ark var det for nemt at fjerne ufordelelige skudsmål, hvor en tidligere arbejdsgivers vidnesbyrd ikke var til fordel for det pågældende

tyende. Museum Thy har en del skudsmål i samlingen, men det er et fåtal, der er fra før 1833 og i løse ark. Hoveddelen af skudsmålene i museets samling er den type, som de fleste kender, i form af en bog.

Men skudsmålsbøgerne fortæller om meget mere end tyendes retslige forhold. De fortæller også om en gruppe af befolkningen, som var på vandring. En ansættelsestid kunne nemt være kun et halvt til et helt år ad gangen, og det betød, at tyende var en mobil befolkningsgruppe, der bevægede sig rundt, ikke kun i deres fødesogn eller ét af nabosognene, men ofte også længere ud. For eksempel var jyske karle en respekteret og efterspurgt arbejdskraft på Sjælland. Hvorfor skudsmålsbøgerne er en interessant kilde til at belyse tyendes vandring, kan ses ved at sammenligne oplysningerne fra en skudsmålsbog med en anden ofte brugt kilde fra samme periode, nemlig folketællingerne.

Benthe Marie Christensdatter blev født i Tåbel by i Vestervig sogn i 1822 og blev konfirmeret i Vestervig Kirke 1. søndag efter påske i 1837. Samme år bestod hun skolen ved offentlig prøve på Lindahlsminde Skole. Hvis man slår Benthe Marie Christensdatter

Skudsmål i løse ark, først i 1833 blev skudsmålsbøgerne indført.

Første side i Benthe Maries skudsmålsbog.

op i folketællingerne fra 1845, 1850 og 1855¹, var hun hjemmeboende sammen med sin mor i 1850 og 1855, her var hun henholdsvis 28 og 33 år. I folketællingen fra 1845 er hun anført som tyende på Dover Østergård i Ydby sogn.

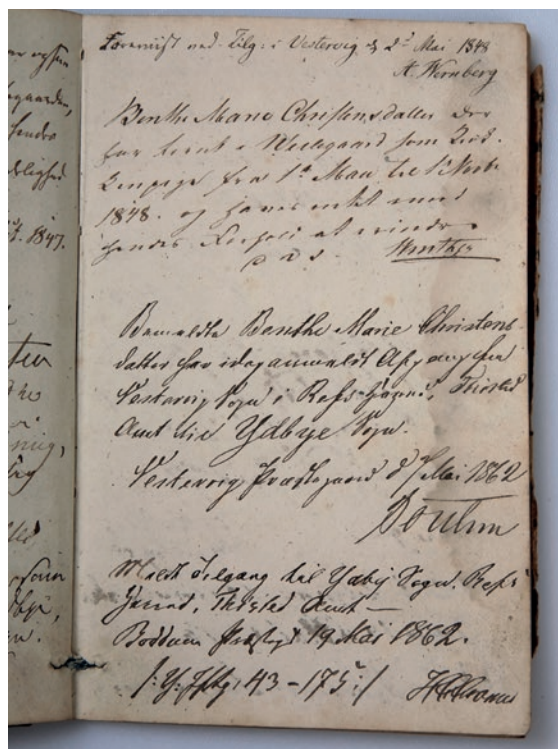
Ud fra folketællingerne var Benthe Marie Christensdatter således ikke særlig mobil, og man får et billede af, at hun over en lang periode var hjemmeboende og forsørgedes af sin mor, da hendes erhverv i folketællingerne er anført som »datter af husstanden«. Men et opslag i hendes skudsmålsbog viser, at hun i perioden fra sin konfirmation i 1837 og frem til folketællingen i 1860 har hele ti forskellige ansættelser, hvoraf tiden på Dover Østergård var den længste på hele fire år.

Hendes skudsmålsbog viser også, at hun var tilbage i sit fødesogn Vestervig tre gange i denne periode. Ud over Vestervig sogn havde hun flere ansættelser i Ydby og Boddum sogne. Første gang hun var

tilbage i Vestervig, havde hun ansættelse hos C. Chr. Andersen i et års tid. Anden gang var hun i Vestervig i ca. et halvt år, hvor hun havde ansættelse hos M. Mortensen.

Tredje gang hun vendte tilbage, var det for en længere periode, nemlig fra november 1848 til maj 1862. I denne periode blev der ikke indført nye skudsmål i Benthe Marie Christensdatters bog, men ved et opslag i folketællingen fra 1860 fra Christian Poulsen Bachs husstand på Tåbelhede ses det, at hun opholdt sig i Vestervig sogn og ernærede sig som syerske – hvilket også var det erhverv, der blev anført hos hendes mor i folketællingerne fra 1850 og 1855. Benthe Marie Christensdatter har derfor uden tvivl bidraget til husholdningen, som bestod af hende og hendes mor, da hendes far er anført som »i Tjeneste et andet Sted«.

Fra 1862 kom der igen nye skudsmål i Benthe Marie Christensdatters bog, og hun havde flere kortere

Opslag i Bente Maries skudsmålsbog, bemærk ingen skudsmål i perioden 1848 til 1862.

stillinger forskellige steder samt en længerevarende hos sin tidligere arbejdsgiver på Dover Østergaard. Der blev hun også opført i folketællingen fra 1870. I 1876 har hun kort tjeneste i Aalborg, og fra 1877 opholder hun sig ifølge sin skudsmålsbog i Aaby sogn. Disse ophold kan ikke ses i folketællingerne.

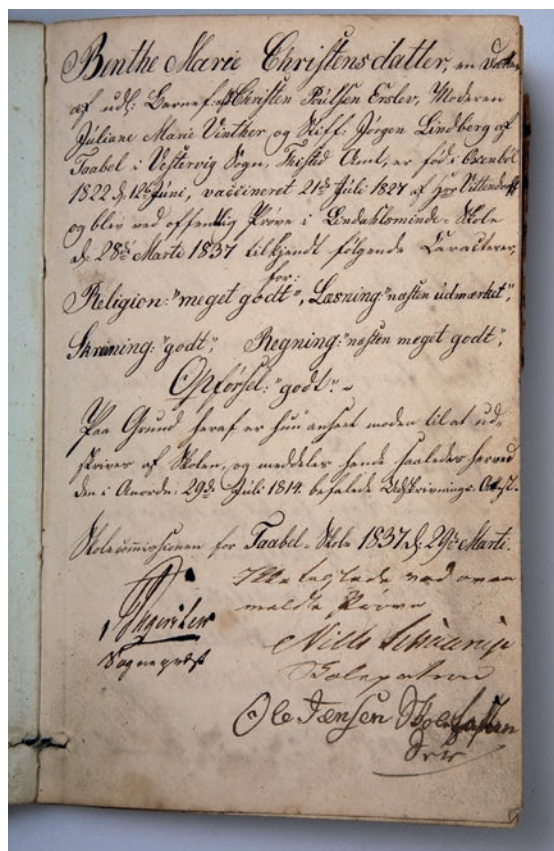
Heller ikke hvor Benthe Marie Christensdatter ender sine dage kan ses i folketællingerne. Den sidste indførsel i hendes skudsmålsbog er fra 1885, hvor hun fremviser den ved indrejse til Thisted købstad. Benthe Marie Christensdatter var nu en ældre dame på 63 år.

HVAD SKUDSMÅLSBØGERNE IKKE FORTÆLLER²

På intet tidspunkt har der været noget lovmæssigt krav om at tyende skulle have en skudsmålsbog før konfirmationen. Dermed fortæller skudsmålsbøgerne ikke noget om børn i arbejde, selv om det var en helt almindelig selvfølge, at børn både på landet og i byen arbejdede fra en ung alder. Som det stod i fattigforordningen fra 1708, så kunne børn arbejde, når de blev så store, at de kunne »drive plov, vogte gæslinger eller andre små gerninger«.

Heller ikke i Benthe Marie Christensdatters skudsmålsbog står noget om tiden inden konfirmationen, men i folketællingerne fra 1834, hvor hun var 12 år, står hun anført som »forsørget af fattigvæsnet« og som »plejebarn« hos Maren og Niels Nielsen i Tåbel by. Hun boede altså ikke hos sine forældre, og det er ikke svært at forestille sig, at hun har haft lange arbejdsdage allerede før hun blev 12 år. Men som Benthe Marie Christensdatters skæbne også vidner om, så var børn i arbejde ofte i tjeneste i deres fødesogn.

De lidt over 13 år fra 1848 til 1862, hvor der ikke blev indført noget i Benthe Marie Christensdatters skudsmålsbog, og hvor hun ifølge folketællingerne boede hjemme hos sin mor i Tåbel by i Vestervig sogn, viser tydeligt et hul i brugen af skudsmålsbøgerne som kilde. I Danske Lov fra 1683 blev det anført, at tyende kun behøvede skudsmål, hvis de rejste fra et sogn til et andet. Dette var også gældende for Benthe Marie Christensdatter. Så længe hun boede i Vestervig sogn, var hun ikke nødt til at ind-

Det første skudsmål i Benthe Maries bog var ved endt skolegang og konfirmation.

samle skudsmål for at skifte plads. Det var nok, at hun havde et lokalt omdømme som dygtig og arbejdsom. Folketællingen fra 1860 viser dog, at hun arbejdede som syerske og boede uden for forældrenes hjem i noget af denne periode på lidt over 13 år.

Benthe Marie Christensdatter blev aldrig gift, og derfor førte hun skudsmålsbog stort set hele sit liv. Hun var 63 år ved den sidste indførsel. Det var ikke unormalt, at tyende aldrig blev gift. De fleste var dog kun tyende til 30-årsalderen, hvor de giftede sig og satte bo, hvorefter skudsmålsbogen ikke længere var nødvendig. Det betyder, at skudsmålsbøgerne ofte viser tyendes unge år og dermed ikke kan bruges som kilde til at belyse den sidste del af deres liv. Samtidig var det ikke alle typer job, som krævede et skudsmål, for eksempel husjomfru eller husbesty-

Den sidste indføring i Benthe Maries skudsmålsbog var i Thisted 1885.

rinde. Hvis en kvinde blev ophøjet til én af disse stillinger, ville det ikke fremgå af hendes skudsmålsbog – men med lidt held så står den nye stillingsbetegnelse i den næste folketælling.

Benthe Marie Christensdatters skudsmålsbog vidner om en kvinde, som rejste rundt hele sit liv for at finde arbejde. Hun blev ikke gift, hvilket var årsagen til at skudsmålsbogen blev ført så længe. Men hendes skudsmålsbog viser netop, hvor mobilt tyendet var nødt til at være, og hvor mange forskellige ansættelsessteder en person kunne have gennem et langt liv.

Samtidig viser hendes skudsmålsbog også, at ikke alle tjenestesteder blev anført, så skudsmålsbøger er langt fra en fuldendt kilde, men kan med fordel sammenholdes med andre af periodens kilder, såsom folketællingerne. Jo flere brikker, der er til puslespillet, jo større er chancen for at få et ordenligt billede af en persons liv og færden.

For kulturinstitutioner som museet og de lokalhistoriske arkiver i Thy er skudsmålsbøgerne en interessant kilde til at give et indblik i tyendes mobilitet og færden, og nogle gange kan ordvalget i skudsmålet give en ide om hvilken type person, der ejede skudsmålsbogen. I den sammenhæng vil jeg slutte med et citat fra Benthe Marie Christensdatters skudsmålsbog. Den fremviste hun i Vestervig præstegård i 1839, og præsten skrev følgende:

»Det glæder mig at erfare, at dette fattige Barn ved god Opførsel er Blevet sat i Stand til at faae ordentlig Tjeneste, og jeg anbefaler hende paa det Bedste til Foresattes Velvillie.

Vestervig Prstgd: 28 October 1839.«

Marianne Sørensen.

Født 1981. Museumsinspektør ved Museum Thy.

Kilder

- Chakravarty, Dorthe: *Tjenestepigerne – 100 års historie om stemmeret og ligestilling*. København: Information 2015.
- »Forordningen af 05.09.1832 om Skudsmaalsbøgers Indførelse for Tienestetyender.« *Tyendes retstilling 1683-1921*. Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet. <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/tyendes-retstilling-1683-1921/>
- Friis, Lilli: *Skudsmålsbøger som kilde til belysning af kvindeligt husligt tyendes tjenesteforhold*. Upubl. speciale, Københavns Universitet 1993.
- Jacobsen, Anette Faye: *Husbondret – Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*. København: Museum Tusulanum 2008.

Noter

- 1 Benthe Marie Christensdatter er ikke at finde i folketællingerne fra 1840. Hendes skudsmålsbog viser, at hun i perioden november 1839 til november 1841 tjente hos Søren Christensen i Ydby Sogn, men hun har af ukendte årsager ikke været til stede ved folketællingen.
- 2 Dette afsnit er skrevet med inspiration fra Lilli Friis' speciale *Skudsmålsbøger som kilde til belysning af kvindeligt husligt tyendes tjenesteforhold*. Jeg mener, at hun mangler enkelte aspekter i sine konklusioner, men der er også mange gode og særdeles brugbare vurderinger af skudsmålsbøger som kilde.